

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2024.02.119>

БАЛУШОК ВАСИЛЬ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

BALUSHOK VASYL

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Бібліографічний опис:

Балушок, В. (2022) [Рецензія] Курочкін О. В. Різдвяний вертеп: шляхи історичної трансформації : монографія. Київ : Лира-К, 2022. 188 с. *Народна творчість та етнологія*, 2 (402), 119–123.

Balushok, V. (2022) [Review] Kurochkin O. V. Christmas Vertep: Ways of Historical Transformation: A Monograph. Kyiv: Lira-K Publishing House, 2022, 188 pp. *Folk Art and Ethnology*, 2 (402), 119–123.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Український вертеп належить до яскравих феноменів нашої національної культури. Чимало вчених (літературознавців, мистецтвознавців, фольклористів, етнологів) досліджували його, проте залишається багато аспектів, пов'язаних із вертепом, які знову і знову аналізуються науковцями під новими кутами зору. Нарешті свою нову книжку українському вертепові присвятив і Олександр Курочкін, що віддавна вивчає традиції, свята та обрядовість новорічно-різдвяного циклу і має публікації на досліджувану тему. Композиція монографії дещо нетрадиційна, зокрема відсутній спеціальний історіографічний розділ чи відповідний підрозділ у вступі. Проте це не означає, що згаданий аспект автор цілком ігнорує: багатьох дослідників, які вивчали український вертеп, та їхні концепції він називає у відповідних місцях у тексті книги, а також характеризує їхні погляди. Джерельною базою монографії здебільшого слугують матеріали, зібрані автором під час численних експедицій упродовж тривалого часу. Рецензована книжка значною мірою присвячена питанню походження українського вертепу, з чого вона й починається. Окреслену проблему О. Курочкін вирішує в широкому контексті європейських різдвяних традицій, на матеріалах різних країн. І це не випадково, позаяк, на відміну від «автохтоністів», які відстоюють абсолютну самотність українського вертепу та його автохтонне походження, він тримається позиції запозичення вертепного дійства українцями від наших західних сусідів, а потім уже наступний його розвиток на українському культурному ґрунті. Саме цим праця О. Курочкіна відрізняється від публікацій згаданих «автохтоністів», які європейський контекст історії українського вертепу не беруть до уваги. Тут зауважу, що, як доводять дослідження етнологів-культурнотропологів та інших представників соціогуманітарних наук, усяке запозичення не є суто пасивним перейман-

ням тих чи інших фактів культури, а навпаки, вимагає активної позиції народу-реципієнта. Адаже при запозиченні відбувається дієва робота з відбору потрібних даному культурному середовищу елементів культури, що приходять іззовні, а також умонтовування їх у ті чи інші автохтонні культурні комплекси. Робота з адаптації як запозичених елементів до місцевого середовища, так і останнього до інтродукованих фактів культури здебільшого є дуже активною та значною за обсягом. А самі запозичення відбуваються повсякчас у різних галузях усіх культур світу, активно адаптуючись до місцевого культурного ландшафту та роблячи конфігурацію кожної культури неповторною¹.

Починає книжку О. Курочкін із розділу «Європейські мандри різдвяних “ясел”», маніфестуючи подальший напрям свого аналізу. Він виводить початки європейської різдвяної вистави від італійської традиції «образотворчого показу у католицьких храмах різдвяного *презепе*». А вона була започаткована ще 1223 року святим Франциском Асизьким, коли той уперше «відтворив наочно згадану в Євангелії сцену народження Ісуса Христа» (с. 8). Автор зауважує: «...ми виходимо з гіпотези свідомого привнесення євангельської містерії у народний побут. Це був дуже зручний прийом ідеологічного виховання мас, за допомогою якого християнська церква прагнула утвердити своє домінування й одночасно подолати автохтонні поганські традиції лицедійства і новорічного рядження» (с. 57). Від італійських теренів авторська розповідь веде читача через Францію до Австрії, інших країн і народів Європи, у тому числі до західних слов'ян, зокрема до *шопки* в поляків. Науковець відзначає у формуванні та розвитку європейської вертепної драми важливу роль різних чернечих католицьких орденів, особливо єзуїтів; розглядає походження звичаю різдвяно-новорічних подарунків та показує, як «церковний за походженням звичай з часом перейшов у побут міського і сільського населення й у багатьох місцевостях сприяв розвитку художніх ремесел» (с. 17). А вже Берестейська унія 1596 року відкрила шлях до «зближення церковної і народної святково-обрядової культури християн західного і східного обряду» (с. 17), що уможливило появу вертепу і в Україні. Тобто першоджерела української вертепної драми О. Курочкін, на противагу згадуваним «автохтоністам», вбачає в «західноєвропейському християнстві» (с. 19). Та й час її появи відносить на дещо пізніший період, ніж вважають його опоненти, а саме на період після Берестейської унії, а більш певно – на другу половину XVIII ст. (с. 20). Автор рецензованої праці відзначає роль Києво-Могилянської академії в поширенні та розвитку вертепного дійства. Зауважу, що широкий європейський контекст дослідження, безсумнівно, є дуже виграним, адже явища власне історії та історії культури України ніколи не були відірвані від історичної канви подій у Європі та світі. А українські дослідники далеко не завжди включають студійовані ними явища з життя України в міжнародний контекст.

О. Курочкін звертає увагу на поєднання у вертепному дійстві таких, як він вважає, різних за походженням елементів, як різдвяна драма, «зародки якої сягають IX ст.», і народний ляльковий театр, котрий, на його думку, мав світський характер (с. 31). Водночас не є секретом, що в народній культурі ці два елементи існували нерозмежовано. А розділяють їх у своїй свідомості та в ході аналізу, фактично штучно, новітні дослідники. І О. Курочкін, усупереч зазначеній ним же тезі, все ж таки робить дуже правильний висновок: «Суперечливе і, здавалося б, нелогічне поєднання у вертепній драмі “високого” і “низького”, релігійного і світського було відображенням амбівалентного народного світогляду, у якому поєднувалися і взаємодіяли різні начала» (с. 31–32). Тобто автор, над яким початково нависали стереотипи радянських підходів, що передбачали обов'язкові пошуки атеїстичних елементів, роблячи цей висновок, усе ж таки звільняється від них. І це дуже правильно, адже, зрештою, у народі атеїзму, принаймні більш-менш масового, у домодерну епоху не спостерігалось. Такого роду

коливання автора книжки між радянським підходом, у якому він був свого часу вихований як науковець, і намаганням триматися справжнього стану речей відчуваються при її читанні час від часу й надалі.

Спеціально О. Курочкін зупиняється на системі етнічних образів українського вертепу (іноді не зовсім правильно називаючи їх «національними»), які діють у ньому поряд із різними соціальними типами. «Їх реєстр у різних текстах не завжди співпадає, але в цілому дає правдиве уявлення про коло основних етнічних партнерів і сусідів українців» (с. 32). Це, наприклад, Лях (Пан), Литвин (Білорус), Старий циган, Циганчук, Турок, Мазур, Жиди² (ціла група) та ін., що певною мірою протиставляються Козакові та Мужикові (Івану, Хлопу). Їхній склад варіюється залежно від регіону та часу побутування. А в зображенні яскраво виступає ставлення народу до цих «інших», ніж українці, сусідів. Часто при цьому, як і для характеристики соціальних типів, застосовуються засоби сатири та іронії. Разом з тим у їхньому зображенні помітний політико-ідеологічний момент. Скажімо, якщо на Лівобережжі, яке не лише довго перебувало під владою Росії, а й сусідило з власне російськими теренами, Москаль здебільшого характеризується позитивно, то на Правобережжі він загалом – негативний персонаж. Знову ж таки, нерідко в тексті книжки О. Курочкіна трапляються і радянські (і, очевидно, ще російські імперські) стереотипи, такі як зображення українського народу всуціль як селян-мужиків (і не лише в образах вертепу, а й автором книги), неодмінне ототожнення шляхти винятково з польськими панами – експлуататорами українців (а як же українська шляхта та інші «пани»?), засудження «українських буржуазних політиків і клерикалів», а також «націоналістичних, виразно тенденційних настроїв і стереотипів» тощо (с. 36 та ін.). Це «відлуння минулого» дещо псує в цілому позитивне враження від рецензованої книжки.

Загалом, етнічні персонажі українського вертепу наштовхують на певні роздуми, і наслідок цих роздумів підводить до думки, що принаймні частина названих образів не така проста, як здається на перший погляд. Тому вважаємо, що етнічні образи заслуговують на спеціальне дослідження. Адже, з одного боку, на що вказує О. Курочкін, у тому вигляді, як вони фігурують у вертепному дійстві, ми стикаємося з відображенням сприйняття українським народом конкретних «чужих»: євреїв, ромів, поляків, мазурів, турків та ін. Однак, з другого боку, постає питання, а наскільки саме такі стереотипи стосовно представників цих народів та етнічних груп були масово поширені серед українців, і до того ж у який історичний період.

Фольклористами доведено, що будь-який фольклорний текст стосується не лише того століття чи десятиліття, про які розповідає, а всього часу, впродовж якого він створювався, шліфувався, побутував або відмирав, аж до моменту, коли був зафіксований. Тому ми й можемо його датувати з певністю лише часом фіксації. І справжні етнічні стереотипи стосовно іноетнічних персонажів, котрі побутували серед русинів-українців у ранньомодерний час, відобразилися лише в текстах, які тоді ж і зафіксовані. А таких текстів у цілому небагато. Крім того, відомо, принаймні стосовно ряду етнічних образів, що на їхнє формування вирішальним чином вплинула літературна та історіографічна традиція. І схожість чи й однаковість цих образів з образами народних пісень та дум не спростовує цього факту. Адже й там вони сформувалися під дією тих самих чинників. Зокрема, це, як довели численні дослідження, повністю стосується міфологеми про Жида-орендаря, здирника, що, мовляв, нещадно експлуатує українців і навіть тримає ключі від церкви, а також Ляха – неодмінного гнобителя українського народу. Ці образи сформувалися під вирішальним впливом козацьких літописів та польської ранньомодерної історіографії, що не лише відобразили Хмельниччину та соціальну напругу на Правобережжі у XVIII ст., а й намагалися

пояснити, а також виправдати ті героїчні й водночас страшні та криваві події³. Тому для прямого вивчення етнічних стереотипів «чужих» та «інших», які побутували серед українців, підходять далеко не всі вертепні персонажі, а ті, що для цього годяться, потребують ретельного глибинного аналізу та свого роду «археологічних розкопок» із залученням широкого матеріалу.

О. Курочкін у динаміці досліджує вертеп як форму побутової релігійності народу. Він також розкриває співвідношення та взаємодію канонічного церковного дійства й народного, лялькового й живого вертепу. Достатньо уваги автор приділяє показу місця вертепу в українській культурі та розкриттю його ролі у вихованні в народі української ідентичності, показу боротьби з ним у радянські часи. Розповідає він про стійкість української вертепної традиції, яка, утім, вижила в умовах атеїстичних та «антинаціоналістичних» радянських практик. Трапляється також інформація про модель різдвяних ясел, використовувана учасниками живого вертепу, що має різну назву: «шопка», «бетлегем», «вертеп», «стаєнка» тощо, показує, як її виготовляють віддані вертепному дійству ентузіасти-аматори. Героєм рецензованої книжки став і народний митець із с. Нижинковичі зі Львівщини В. Шагала, який змайстрував численні зразки різдвяної атрибутики, «частина з яких сьогодні потрапила до колекції музеїв народної архітектури і побуту в Києві та Львові» (с. 65).

Завершують книжку розділи, де йдеться про долю вертепу в Україні в новітній час, зокрема мовиться про нищення вертепної традиції в період войовничого атеїзму в СРСР, а також про відродження українського вертепу в умовах новітньої незалежності, до чого доклалися діячі української культури. Автор показує, як «мода на різдвяні вертепи для огляду у публічних місцях поступово набуває розповсюдження». Першими почали їх установлювати, «за прикладом європейських одновірців, у католицьких і греко-католицьких храмах» (с. 75). А далі різдвяний вертеп «як церковна атракція» набуває популярності й у православному середовищі. І знову О. Курочкін дає панораму сучасного поширення вертепного дійства в країнах Європи. Указує на його певну десакралізацію та проникнення у сфери громадського життя, у яких вертеп раніше не фігурував, зокрема в Києві на Хрещатику тощо, показує роль музеїв-скансенів у відродженні вертепної традиції.

Не оминув дослідник і революційного вертепу Майдану, коли «серед вертепних вистав, показаних у рамках святкування Різдва на Майдані Незалежності, найбільшою гостротою і злободенністю відзначився “Зірковий вертеп”, у якому грали відомі представники української інтелігенції» (с. 87). Автор виокремлює гостросатиричні образи антигероїв, проти яких повстав український народ. Також показує, як вертеп жваво реагує на останні події, пов'язані вже з міждержавними стосунками з агресивною росією.

У висновках звучать спостереження О. Курочкіна над тим, як вертеп, разом з усім суспільством, оперативно та адекватно відповідає на виклики і зміни, що їх зазнає Україна сьогодні: «Наведені вище приклади засвідчують, що в нинішніх умовах, коли українське суспільство переживає фазу гострої кризи й трансформації, традиційне вертепне дійство також виявляє тенденцію до переосмислення і модернізації» (с. 93). Пожваляють книжку тексти колядок, а також численні, хоча й чорно-білі, але якісні фотоілюстрації. Видання ошатне й гарно оформлене, а ведуть читача по його сторінках фігури трьох царів-мудреців на верблюдах, що прямують услід за небесною зорею від розділу до розділу та від сторінки до сторінки.

Примітки

¹ Boas F. Primitive Art. Oslo, 1927 (Harv. Univ. Press). P. 4–7; Грушевська К. Два центри етнологічної науки. (З подорожніх вражінь). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2–3. С. 81–96; Грушевська К. [Рец.] С. G. Seligman, The unconscious in relation to anthropology. *The British Journal of Psychology*. Vol. XVII. 1928. April. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2–3. С. 169–171; Kroeber A. L. *The Nature of Culture*. Chicago : University of Chicago Press, 1952. 437 p.

² Нагадаємо, що в цьому разі зовсім не йдеться про образливе назвисько євреїв, яке прийшло до України з росії. Адаже саме так називали в Україні євреїв віддавна (нині так їх звать у Польщі), і така назва закріпилася за одним із персонажів вертепу.

³ Детально див.: Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / переклад з англійської Софії Грачової за участі Олега Бобровського та за редакції Тараса Курила. Київ : Критика, 2004. С. 244–271. Там само дивись літературу щодо цього питання, а також приклад, що стосується власне вертепу (на с. 266).

Надійшло / Received 10.01.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 11.06.2024